

Margittai Gábor

Fekete cella

Karok, vállak, fejek. Égbe meredő kezek, behúzott nyakak, eltorzult arcvonások. A forró augusztusi levegőbe belefagyott üvöltés női és férfihangok elviselhetetlen kórusa. Az udvar sarkában embertömeg botladozik: kétségbeesetten vergődő végtagokkal, arccal a kőfal felé. Távolabb álló, fej nélküli, magányos alak vezényli őket, robusztus karját lendítve parancsolóan mutat előre. És a tömeg bénultan sodródik, menetel – egyenesen neki a falnak.

A máramarosszigeti börtön udvarán nem tűnik föl rögtön a csoportosulás. Először csak a szabályos alakúra metszett, miniatűr édenkertet idéző kis almafák egy földkupolán. Lépcsők vezetnek a domb alá, ahol bunkerre emlékeztető szentély rejtőzik. Odalent, a föld mélyén nyers betonfalak között sok ezer templomi gyertya olvadt viasza a betonmedencében, csak a kupolába vágott, kereszt alakú nyíláson át látni az ég darabját. A szentély sarkától szűkös folyosó vezet át egy másik udvarba a magas kőfalak között, amelyeket őrtornyok, reflektorok és szögesdrót füzérek védenek. Ebben a rácsos ablakokkal és falakkal körbevett zugban vonul a Feláldozottak menete. Lemeztelenített bronzasszonyok és bronzférfiak, némelyiküknek csonka a karja, arcukon leírhatatlan rémület és szenvedés. Aurel Vlad bukaresti szobrászművész alkotása, a kommunizmus Laokoón-csoportja mára a máramarosszigeti börtönmúzeum jelképévé vált.

Napernyős éttermek, sörözők, fagyfaltozók uralják a kicsinosított sétálóutcat, elégedett zsvaj mindenütt, a teraszokon ventilátorok ontják a vízpárát az izzadt tarkókra – hamisítatlan mediterrán hangulat a szigeti Corneliu Coposu utcában. A román–ukrán határon fekvő kisváros egyik legkellemesebb negyedéből lépünk be a börtönbe, hogy mindez még felfoghatatlanabb legyen. Aki a kilencszázötvenes években elsétált erre, ugyanígy nem lehetett fogalma arról, hogy Románia egyik legtitkosabb politikai börtönének épülete előtt visz el az útja. Az eufemisztikus „Duna-munkatelep” fedőnevű, különleges munkaegységként számontartott hely valóban különleges volt. A hatalom nem kívánta senki orrára kötni, hogy e falak között a királyi Románia és a hajdani Erdély politikai-társadalmi elitjének az üzemszerű megsemmisítése folyik. Nem kínzással, nem veréssel, hanem „gyorsított természetes halállal”. A köztörvényesek büntetőtelepeként működő máramarosszigeti karcser ugyanis 1950 májusától új feladatkört kapott: egykori miniszterelnököket, minisztereket, parlamenti képviselőket, katonatiszteket, papokat, újságírókat zártak be ide, mintegy kétszáz főt, hogy közülük 54 ember soha többé ne hagyhassa el a cellákat. Illetve elhagyhatta, de csak „lábbal előre”: ma is ott nyugszanak jelöletlen sírokban a közeli Tisza-parton, a Szegények temetőjében, ahová egykor a legnagyobb titoktartás mellett földelték el őket.

Rácsok, acélsodronyok, vakablakok. Idebentre csak ablakrácsokon és sodronyokon át juthat be fény, de még oxigén is, már eleve felszeletelve, mértani egységekre bontva, mindig vonalak közé préselve. Papucsos és szandálos



Aurel Vlad bukaresti szobrászművész alkotása, a *Feláldozottak menete* a máramarosszigeti börtönmúzeum udvarán

lábak lépnek a bekeretezett fényfoltokba: a börtönben most, ezen az augusztus végi napon is hemzsegnek a látogatók. Kisgyerekes családok, vakációzó fiatalok csoportjai – és idősebbek, akik évről évre eljönnek emlékezni, kegyeleti és gyász munkát végezni, mert apjuk, nagyapjuk raboskodott itt. Románok, magyarok, nyugatiak, egy-két kíváncsian borzongó távol-keleti is, celláról cellára járnak, néhányan csak bekukkantanak ide-oda, s már lépnek is tovább; mások dermedten elidőznek egy-egy üregnél. Nézzük az arcokat: komorak, feszültek, csodálkozók vagy éppen közönyösök, mint bármelyik múzeumban. Innen mégsem távozhat senki érintetlenül. Az évi 150 ezer látogató döbbenetesen nagy szám, kiváltképp olyan tárlat esetében, amelyik máig feldolgozatlan és lezáratlan történetet beszél el. És amelytől – ha végigjártuk is a csaknem száz cellát, és elidőztünk is a kusza bronzcsoportnál – nem várhatunk feloldozást.

Szinte átégeti a rácsozott napfény a hatalmas börtöncsarnokot, amelyben a földszinten és még két emeleten sorakoznak a szűk „egyesekek” és néhány nagyobb cella is. Máramarossziget szívében áll a börtön; a zsvajgó, étellel teli utcát csak kő és vas választja el, mégis elérhetetlenül messzire szakad a külvilágtól, aki ide belép. Az Osztrák–Magyar Monarchia fénykorában, Magyarország fennállásának 1001. évében, 1897-ben épült a szigeti börtön, méghozzá azzal a modern és gyakorlatias felfogással, hogy a törvényszéket és a fegyintézetet csak egy folyosó válassza el egymástól, és az elítélteket egyszerűen át lehessen vezetni bűnözői létük egyik stációjából a másikba. 1950 és ’55 között a kommunista hatalom egyik legsötétebb bugyraként, megsemmisítő lágerként üzemelt, majd nemzetközi nyomásra „kiszabadultak” innen a politikai foglyok, ami valójában azt jelentette, hogy szétszórták őket Románia 230 börtönének, fogdájának, kínzókamrájának vagy munkatáborának valamelyikébe, de leginkább a másik kegyetlen büntetőhelyre, a Râmnicu Sărat-i börtönbe toloncolták át őket. A gyilkosok és rablók visszaköltözhetnek az – immár komfortosított – szigeti cellákba, és csak 1977-ben zárták be a börtön kapuit, hogy az időközben romhalmazzá vált épület felújításával nagy keservesen 1997-ben végre megnyílhasson a világ első börtönmúzeumaként – és emlékhelyként. Többek között a neves román költő, Ana Blandiana erőfeszítéseinek köszönhetően – akinek édesapja, a nagyváradi ortodox pap is politikai fogoly volt a kommunizmus alatt.

Minderről egy sovány, kissé kimért modorú, de segítőkész helyi magyar fiatalemberrel beszélgetünk, aki később végigvezet bennünket a börtönben. A cellák és kínzóhelyiségek bejárása előtt azonban még az egykori igazgatósági szárny irodacsarnokában válaszol kérdéseinkre. Bizarr érzés itt üldögelni,

ahol az egykori megsemmisítő telep alkalmazottai, „szakemberei” kávézsgattak, vitatták meg családi életük búját-bánatát, készítettek kimutatásokat többek között azokról is, akik az épület másik szárnyában éppen éhen halni vagy megfagyni készültek. Talán bizarrabb ez a része a börtönnek, mint a másik, mert a gonosz banalitása és bürokratizmusa csak úgy árad a felújított falakból. A terror szakmunkásainak ugyanis egyetlen feladatuk volt: lassan, megfontoltan, de olajozottan likvidálni mindazokat, akiket ide zártak be. Sovány fejadaggal, télen fűtetlen, nyáron levegőtlenül forró cellákkal, folyamatos megaláztatásokkal morzsolták a politikai rabok életerejét. Így pusztították el Szigeten a román nemzeti ébredés nagy alakjait, mint például Maniu Gyulát, a magyaros műveltségű Iuliu Maniu miniszterelnököt, aki az 1918. december 1-jei gyulafehérvári nemzetgyűlésnek egyik fő szervezője, a „nagy egyesülésnek”, azaz Erdély elszakításának a motorja volt (de nevéhez fűződnek a magyarló Maniu-gárdák is a második világháború alatt...). Súlyos betegen, félhomályos magánzárkában hagyták meghalni nyolcvanéves korában, 1953-ban, aztán testét jelöletlen gödörbe vagy éppen a Tisza jege alá lökték, ma sem tudni pontosan. És itt szenvedett az 1918-as gyulafehérvári nyilatkozatot felolvasó, hitétől és felekezetétől a kommunizmus idején sem eltérhető görögkatolikus püspök, Iuliu Hossu is, akit 2019 nyarán Ferenc pápa boldoggá avatott.

És Márton Áron, a kivételes bátorságú és lelkierejű székely érsek is, akit nagyszabású koncepció-



Látogatók a máramaroszi börtönmúzeum folyosóján

perben ítélték el, bevonva erdélyi magyar főnemeseket, „áruló” baloldaliakat is a színjátékba. A vád az volt ellenük, hogy meg akarták buktatni a kormányt, visszaállítani a kapitalizmust és – mi sem természetesebb – visszacsatolni Erdélyt Magyarországhoz. Márton Áron az utolsó szó jogán kijelentette, semmiféle összeesküvésben részt nem vett, de valóban indítványozott olyan határmegállapodást, amely lehetővé tenné egymillió romániai magyar visszatérését nyelvközösségébe. Végül csak azt kérte, mindenért őt tegyék felelőssé.

A máramaroszi börtön 44-es cellájában raboskodott, tartásával és erős hitével kivívva mind rabtársai, mind az örök tiszteletét. A legpiszkosabb munkákat kérte magának. „Jóságában az Isten elvitt szeretetének iskolájába, a börtönbe, hogy ott megtanítsa igazán szeretni minden embert, egyik vagy a másik nemzethez való tartozásától, vallási hovatartozásától függetlenül” – vallotta később egy papnövendékének, mint Marton József gyulafehérvári teológusprofesszor idézi *Márton Áron, Erdély püspöke* című írásában. Ezzel együtt a XX. század egyik legnagyobb magyarjának – és többi római katolikus magyar sorstársának – ma meglehetősen visszafogott az emlékezete a szigeti

múzeumban. Bár az épület valóságos börtönenciklopédia, és hihetetlen információbőséggel mutatja be a kommunista Románia erőszakszervezetének működését fotókkal, dokumentumokkal, installációkkal – külön cellát rendeztek be például a tortúrának-vallatásnak, külön az antikommunista gerillaharcoknak szerte Romániában, a dobudzsai kényszermunkatáboroknak, a kitelepítéseknek, de külön cellát kapott még az 1956-os magyarországi forradalom is, és az azt követő romániai perek –, Máramarossziget múzeuma leginkább a romániai románok emlékhelyeként jelenik meg. Pedig a falra és a cellamennyezetre írt több ezer áldozati név között sok a magyar. Beszédesek az alapító – egyébként temesvári születésű – Ana Blandiana eligazító mondatai: „A nemzetek, akárcsak az egyének, nemcsak abban különböznek egymástól, amint megélik sorsukat, hanem abban is, ahogyan értékesítik azt. A lengyelek évszázados boldogtalanságukat méltósággá alakították, a zsidók pedig szinte szentségre váltották mártírságukat. Ami minket illet, a dolgok egymásba illesztése szinte mindig ismeretlen volt. Könnyek helyett mindig kenyérral és sóval vártuk vendégeinket, egyedül, csendben istápolva sebeinket. A román nép sorsát nagy egyedüllét és nagy csend jellemzi. A szigeti emlékmúzeum azzal a hittel született, hogy megszüntesse ezt az egyedüllétet. És ez csak akkor fog megszűnni, ha megszűnik a csend.”

Meglehet, a börtönmúzeummal oldódott az egyedüllét, de a csend még mindig harapható.

Karok, vállak, fejek. Egymásba fonódnak, egymásba nyomódnak, egymást megsemmisítő masszába olvadnak. Megtermett, izmos alak áll a csúcson, nézi meredten a napnyugtát; alatta gomolygó, őrjöngő, tépett embertömeg. Ketten falatnyi élelemért verekednek, szomszédai erőtlenségükön rognak össze. Mások talán mentőangyalt látnak lázáljukban, arcukon eszelős remény, valaki halálkló barátját támogatja. Az embertömeg körül értelmezhetetlen táj: türkizes tengerből, kaméleonbokrok lángvörös gömbjei, szél ellen meggörnyedt törpe vadolajfák a sziklák alatt.

És mindent áthat a tenger édeskés-sós szaga meg a mediterrán fűszernövények illata.

E táj fölél magasodik a küzdő-agonizáló tömeg: az első világháború Laokoön-csoportja. Il lungo viaggio, A hosszú utazás – ez a címe a szobornak, amely valójában ma már csak láthatatlan körvonalaival emlékeztet azokra a magyarokra és az osztrák-magyar hadsereg más nemzetiségű tagjai-



Asinara, azaz Szamársziget egyik első világháborús hadifogolytáborának maradványa: az osztrák-magyar katonák által épített primitív móló és ciszterna

ra, akik ezen a gyönyörű szigeten raboskodtak. És vesztek oda – legalább hétezeren. Egy-egy hevesebb vihar még ma is csontokat mos ki a fövényből. A szobrot senki nem verte szét, senki nem gyalázta meg – tengervízből, sóder helyett kis kagylókból álló, ócska cementes anyagát egyszerűen szétrágtá kívülről-belülről a sós levegő. A magyar hadifogoly-művészet egyik legmegrázóbb és legőszintébb alkotását tüntetve el – gyorsított természetes halállal.

Sokszor faggattak bennünket, hogyan lehet távoli szigeteken, földrészeken, isten háta mögötti helyeken magyar nyomokra bukkanni. És hogy egyáltalán

miért van szükség ilyen-fajta kutatásra, amelynek során sokszor limlomokból, ügyefogyott mozaikokból kell összerakni valamit, amire, meglehet, nincs is szüksége a magyar társadalomnak – a közemlékezetnek meg pláne nincs. Hiszen ez csak a pusztulás, a hervadás, a vereség és a visszavonulás dokumentálása. Maga a nemzeti apály. Miért kell valamiféle nekrofil lelkesedéssel áthatva kiháló közösségeket, pusztuló templomokat,



Ősz Nemes György és Szász István hadifogoly művészek alkotása, a „magyar kápolna” Szamár-sziget központjában, előterében csonka szobortalapzattal

megrogyott kastélyokat, az utódnépek házában felhasznált sírköveket kutatni, és miért nem lehet békében nyugodni hagyni mindazokat, akik ezt hányatotott sorsukkal rég kiérdemelték volna? Legyen az ember, épület, táj vagy történet...

A szórványkutatás azonban messze nem ilyen logikusan számonkérhető és tetten érhető folyamat. Legtöbbször egyetlen villanás dönti el, merre indítunk feltáró expedíciót. Elég egy kósza rémhír (ortodox templomfogalás Dél-Erdélyben); elég egy pillantás egy lakóterbe (főnemesi ősök galériája egy felvidéki panelház félszobájában); elég egy tájkép, amely kérdéseket vet fel (erdő egy református istenháza közepén); elég egy félnótás cirkuszi figura meséje (elveszett hadsereg a Balkánon) – és olyan dimenziók nyílnak meg, amelyeknek át kell lépnünk a határait. Közép-Európa villanásnyi szürrealizmusai és abszurdjai indítanak útnak bennünket. Csakhogy akármilyen mélyen hatoljunk is be ezekre az ismeretlen területekre, mind határvidék marad: élő és holt, központ és perem, valóságos és koholt, gyalázatos és fennkölt ozmózisa, ütközőzónája – senki földje.

Efféle területnek bizonyult minden magyar (és nem magyar) szórványközösség a Kárpát-medencében, és túl azon is. Mint például a núbiai „magyar törzs”, a magyarábok birodalma, ahol félezer éves eredetlegenda kapcsolódott össze az erőszakos iszlamizáció és identitásváltás ostromával. Amint az oszmán szultán távoli helyőrsége – feltételezhetően jelentős magyar származású zsoldoskatonával – a XVI. században lassan föladta az elzárkózás és a védelem katonapolitikáját, hogy elvegyüljön a karcsú és ébenfekete núbiai lányok

között. Mégis napjainkig szilárdan megtartva magyar származása történetét és közösségmegtartó tudatát a most is folyó erőszakos arabizálás tengerében.

És efféle peremvidéki zóna a nagy háború történelmének szinte minden zuga, magyar szemszögből mindenképpen az. Ezen belül különösen a magyar hősi halottaké és a hősi élőhalottaké: a hadifoglyoké, akikért a mai napig nem szól a harang. S hogy mi volt az a villanás, amely útnak indított bennünket, hogy végigjárjuk a Balkánt az első világháború századik évfordulóján, részt vegyünk Szarajevóban egy szoborállításon, amelyet a helyi szerb kisebbség kezdeményezett, Gavriilo Principnek, Ferenc Ferdinánd merénylőjének emelve emlékhelyet? És hogy végül lehorgonyozzunk egy mediterrán sziget mellékszigetén, amely a háború egyik legborzalmasabb „hadszíntere” volt? A villanás egy isonzói katonai sírkertben hasított belénk, majd sorozatban a többi soktucatnyiban, ahol azt láttuk, hogy számtalan nyelven és a legváltozatosabb jelképekkel emlékeznek meg az e hegyekért és folyóvölgyekért életüket áldozó katonákról – csak magyarul nem, magyarul sosem.

Rátaláltunk hát a halottak szórványára: a magyar infanterisztre, huszárra, tüzérre, hídépítő vagy -romboló utászkatonára, bakára és tisztre, akiknek a neve és hősiessége leginkább csak a töredékes családi emlékezetben maradt fenn. Helytállásuk sosem vált – történelmi okokból sem válhatott – társadalmi erejű példává. A fogság túlélése vagy életáldozata meg kiváltképp nem. Akit a hazafias kötelesség és az osztrák–magyar hadvezetés alkalmatlansága távoli vidékekre vezényelt – hogy magára hagyva, kifogyott lőszerrel, éhezve, golyó tépte csukaszürkéjében, ellátatlan sebesülésektől félig megbénulva végül fel-emelje a kezét, kitűzze a fehér zászlót, vagy egyszerűen csak összerogyon –, azt már a kezdet kezdetén az otthoniak gyanakvása övezte. A gyávaság és a hazaárulás vádjá lebegett körülötte, hiába harcolt az utolsó töltényig, miközben saját hadserege cserben hagyta.

Szamár-sziget szellemkatonáival is pontosan ez történt.

Kilencszáztizennégy ugyanis nem „csupán” kikökkentette a XX. századot rendes kerékvágásából, de az első tömegháború tömeghadseregeinek tömegbörtönei megtanították a világot arra is, hogy fogolylágert építeni és működtetni elsősorban szervezési probléma. A szögesdrót és a tehervagonok meg-gőzösök megkezdhették világgraszoló karrierjüket a nagy háború fogolybirodalmaiban is – a niši tífuszbarakkoktól a szardíniai Szamár-sziget sátortáborain át egészen Belső-Ázsiáig, Japánig vagy éppen Latin-Amerikáig. A magyar parasztember és kispolgár, órásmester és tanító, aki addig jószerével el sem hagyta faluja vagy kisvárosa határait, most mehetett harcolni és raboskodni Damaszkuszba és Afganisztánba, Ausztráliába és Mexikóba, a franciaországi fekete kolostorba vagy a jeges szibériai garnizonba – háromezer méter fölé a gleccserekre és a tengerszint alá a sivatagokba. Szamár-sziget foglyainak sorsát kutatva nehéz volt megszabadulnunk attól a meggyőződéstől, hogy az első világháborús lágerek – akár Olaszországban, akár a romániai Şipotelében, netán Magyarországon, mondjuk a Vas vármegyei Ostffyasszonyfán – kezelési útmutatóját adták annak, ami a náci haláltáborokban és a szovjet gulágon ért tükélyre. A névvel, születési hellyel, azonosságtudattal rendelkező, halálában is megnevezhető emberi élet iránti közöny vont a legáthatolhatatlanabb szögesdrót kerítést e táborok köré.



A szigeten betegségekben és nélkülözésben meghalt osztrák–magyar katonák maradványai a két háború között épített csontkamrában

átrajzolta a terepet, amelyen átmasíroztak ezek a bakák. Így kezdtünk hát kutatni az elveszett ármádia után – hogy megleljük Szamár-sziget szellemkatonáit.

Nyolcszáz kilométer se kenyéren, se vízen. Legalább ennyit kellett gyalogolniuk azoknak az osztrák–magyar katonáknak a Balkánon, akiket a balsors a szerbek kezére adott, mire a falevelek lehullottak. Száz évig rosszallás, csönd, majd hazugság övezte az első világháború egyik legtragikusabb odisszeáját. Az első világegés más mozzanatai is jószerével nyomtalanul veszttek ki a magyar közemlékezetből, legyen szó a limanowai harcokról, Przemysl övvarának hónapokig tartó hősiek védelméről vagy a pusztító isonzói anyagcsatákról. Ha lappang is valamiféle homályos vagy éppen hasznavehetetlenül tankönyvszagú töredék emlékezetünkben, azt egyrészt áthatja a nyugati történészek szemléletmódja, másfelől veszedelmesen romantikus képzetek övezik. Nem csoda, ha több mint nyolcvanezer osztrák–magyar katonára úgy masírozhatott ki az életből és történetírásunkból, mintha ott sem lettek volna.

Pedig ott voltak, nagyon is ott. 1915 őszén útra keltek, hogy Nišből és más szerbiai légerekből kiindulva végigvándoroljanak a Balkánon a menekülő szerb hadsereg foglyaként, átgyalogoljanak a „friss” etnikai tisztogatáson átesett Koszovón és Albánia havasain meg járhatatlan mocsárvidékeken, hogy végül a dél-albániai Vlora kikötőjéből áthajózzák őket az olasz haditengerészet kolerás halálhajóin a szardíniai Asinara-ra – azaz Szamár-szigetre. Sok ezren név és nyom nélkül tűntek el a fogság és a halálmars hónapjaiban, vagy hullámsírba hajították őket a fertőzött hajókról.

Négyezer kilométer, nyolc ország, ötven célpont, többtucatnyi interjúalany: a hivalkodó statisztika mit sem mond el arról az utazásról, amely száz év mélységébe vezet. 2014 nyarán kutatóexpedíciót indítottunk a Balkánon, hogy egy különös hadsereg nyomába eredjünk. Ennek a seregnek száz esztendő „előnye” volt. De az a körülmény is hátráltatott bennünket, hogy jó néhány impérium- és rendszerváltozás, népirás és háború tökéletesen



Ősz Nemes György monumentális szobra a halálmars áldozatainak és szenvedéseinek állított emléket. Ma már nyoma sincs

„A test és a lélek ugyanannak a hatásnak van kitéve, így egyik a másiktól függ. Lehet, ezt senki sem érzékeli úgy, mint mi, Szerbiát megjárt szegény osztrák foglyok. A hosszú, nehéz utazás, de elsősorban a vele járó gyötrelmes éhség, a tél szörnyűséges viszontagságai, a havon, a szabad ég alatt töltött fagyos, viharos éjszakák a nyomorúságnak már-már állati fokára süllyesztettek bennünket. A civilizált nevelésnek és a fegyelemnek még a nyomai is eltűntek belőlünk, s csak az önzés lépett helyükbe” – elemzi saját alkotását Ősz Nemes György szamar-szigeti hadifogoly művész, aki Szerbiában került fogságba, majd onnan Szardíniára. Hogy elveszett bajtársai emlékére megformálja a rendelkezésre álló ócska cementes anyagból szoborcsoportját, amely mégsem a pusztulás, hanem a tovább élés mementója: „Az emlékmű hátsó oldalán az Üdvözítőt látjuk, jól tudva, hogy szenvedése sokkal fájdalmasabb volt a miénknél. Erőt merítve ebből a gondolatból, bűnbánatot is sugalló, tuskés utunk végén mi is újra a magasba emeljük tekintetünket (miként az álló alak), bízva a jövőben, és a békére várva.”

Csakhogy a tuskés útnak a mai napig nem értek és nem értünk a végére.

Sem karok, sem vállak, sem fejek. Nincsenek arcok, végtagok, nincs őrző haláltánc, sem morzsolódó szoborszövet. Csak kontúrtalan és végtelenbe vesző csönd van, amely eltitkolt történetekből és soha ki nem beszélt próbatételekből áll össze. Talán így lehetne leírni a Kárpát-medencei magyar főnemesség Laokoón-csoportját, amely egyszersmind a magyar szórványközösségeknek is emléket állíthatna. De nem állít, mert még nem létezik, és erős a gyanúm, hogy soha nem is fog. Pedig nem jelentéktelen alkotói kihívás lenne szoborba önteni a kettős szórványlétet: olyan rétegét, amely nemzeti és társadalmi származása miatt is pokolra került 1945 után. Nem volt elég, hogy magyarnak született. Súlyosbító körülménynek számított, hogy a magyar történelem meghatározói közé tartozott, ráadásul őseinek jó és rossz döntései szabták meg más környékbeli népek történetét is. 1945-ig – persze 1920 után már egyre fogyatkozó lendülettel és lehetőségekkel – e réteg tagjai az eleven múltat, magát a magyarságot mint történelmi és kulturális fogalmat képviselték, és jó esetben meg is jelenítették azt. Ők voltak a folytonosság a honfoglaló koroktól kezdve a megszámláltatás időszakáig, 1945 után azonban éppen a magyarságnak lettek az agyonszurkált vudu babái...

„Csak azért kevertek bele ebbe a kirakatperbe, mert gróf Teleki Ádámnak hívnak, és jól hangzik, ha végre egy gróft is elítélnék Romániában” – vallotta széki gróf Teleki Ádám, a dél-erdélyi Marosújvár ura, amikor a Márton Áron-pernek nevezett kommunista népszínmű statisztájaként a „történelem ítélőszéke” elé állították. „Nem tudtuk megérteni, miért van itt Teleki Ádám. A katonai ügyész felvilágosított azután. Ott értesültünk róla, hogy 1945-ben és '46-ban hatalmas összeesküvést szőttünk a román kormány megbuktatására. Az összeesküvés igazi szervezője Rajk László magyar belügyminiszter volt, aki Tito jugoszláv elnökkel és az amerikai kapitalisták segítségével meg akarta buktatni a román kormányt” – emlékezett egy vádlott-társ a „konceptióra”.

„Nem kérdeztem, valószínűleg, mert osztályidegen elemnek minősültem” – felelte gróf Teleki Mihály Marosi Ildikó marosvásárhelyi irodalomtörté-

néznak, amikor az arról faggatta, tulajdonképpen miért is vitték el Gernyeszeg urát a Duna-csatornához kényszermunkátaborba. „Én csak annyit dolgoztam, hogy ne legyek sem az első, sem az utolsó – s nem lett semmi baj. [...] A vastargoncát tíz órán keresztül is lehet vigyázva tolni” – avatta be beszélgetőtársát Teleki gróf a túlélés taktikájába.



Az erdélyi Kerelószentpál Haller-kastélyának romjai az egykori parkból nézve

Mely taktikát szabadulása után aztán nyugdíjazásáig gyakorolhatta egy róka-telep kocsisaként, akinek az a lélekemelő feladat jutott osztályrészül, hogy télen-nyáron nyitott lovas kocsin hordja a döghúst a rókáknak. Teleki Ádám ennyire sem volt szerencsés: szabadulása után hamarosan ismét bebörtönöztek, majd újra kiengedték, de már nem adatott meg neki hosszú szabadság: '72-ben rákbetegség vitte el a mintagazdát, az erdélyi magyar közösség csendes védelmezőjét, Márton Áron bajtársát. Végrendeletében azt írta: tudomásul veszi a történelem viharait, de jogairól nem mond le soha.

Jogairól egyikük sem mondott le soha. Még akkor sem, ha báró Kemény János író, az erdélyi Helikon-mozgalom áldozatkész mecénása meszet talicskázhatható vénülő fejjel, hogy kenyeret adhasson gyerekeinek. Báró Schell Bauschlott Mária-Lujzát előregyártott betonelemeket gyártó üzembe „helyezték”, ahol hordhatta a kavicsot 56 évesen. Férje, Kerelószentpál grófja, Haller István fatelepen osztályozhatta a deszkákat. Aki nem került Máramarossziget, Nagyenyed, Szamosújvár falai közé vagy a több száz másik börtön, láger, munkatelep valamelyikébe, az is Románia-börtön valamelyik városnyi cellájában élt, hívják azt Marosvásárhelynek, Balázsfalvának, Kolozsvárnak, Nagyenyednek: levadászva, megtaposva, kastélyából-kúriájából penészes pinceodúba telepítve, rendszeres kihallgatásokra citálva, fenyegetve, gyermekeiket mindörökké megfosztva az értelmiségi lét esélyétől. Természetesen ugyanez lett a nemzeti polgárság és az öntudatos parasztság, a „kulákság” osztályrésze is. És bár a szigeti börtönmúzeum szerint a kommunizmus átka mindenkire egyformán sújtott le az országban, legyen az román, magyar, zsidó, szász vagy cigány (de persze leginkább román...), valójában mégiscsak kitüntetett figyelmet kaptak a kisebbségi magyarság szellemi-gazdasági vezetői.

És bár az arisztokraták szórványból mélyszórvánnyá váltak, ma is gyanúval és posztmarxista-feudalista vádakkal övezve, amelyeket „mértékadó” románok igyekeznek megfejezni a háborús bűnösség vádjával is – mégsem tudták végérvényesen eltüntetni őket. Itt vannak, harcolnak tiltott kastélyaikért, birtokaikért, szellemi-erkölcsi javaikért – elszántságukkal és áldozatvállalásukkal példát kínálva a legreménytelenebb helyzetű szórványnak is.

Jaap Scholten holland író remek könyvében, az erdélyi arisztokrácia golgotáját feldolgozó *Báró elvtárs* című munkában leírja, hogy megnézhetette a

szamosújvári börtön alig látogatható múzeumát. Itt „nemcsak” gyorsított természetes halál várt a politikai foglyokra, hanem a legválogatottabb kínzások is: volt, akit hetekig vertek, volt, akivel megetették saját ürülékét, volt, akinek a társa válláról kellett kitárt karokkal, arccal előre a betonpadlóra zuhannia. A kivégzés előtt állókra fekete repülő szemüveget tettek. Aztán letérdeltették őket, fejüket a térdük közé kellett szorítaniuk, mialatt kezük hátra volt bilincselve – így kapták a tarkólövést.

De ami Scholten szerint a legborzasztóbb volt, hogy az úgynevezett átnevelési program szellemében – amikor kiirtották még az írmagját is a fogvatartottak személyiségének, megtörve és átformálva őket –, a raboknak a folyamat végén már saját rabtársaikat is meg kellett kínozniuk. Csak az élhette túl, aki ezt megtette, mert ez volt a mesterlevél, a diploma, hogy sikeresen elvégezték Szamosújvár „iskoláját”. „Az a rendszer, amely ilyen programokat alkot, nem ismeri a terror határait” – írja a holland kutató, aki ugyanezt a szellemet tapasztalta meg, amikor végigborzongta a máramarosszigeti börtönt is. Őszintén beismerte azonban, hogy amikor a szigeti cellákat bejárta, kegyetlen dilemmába botlott, egyszersmind fellobbant benne a nyugati demokrata. „Van-e értelme maroknyi arisztokratára pazarolni az időmet? Ezek az emberek évszázadokon át vezető szerepet játszottak, és privilegizált helyzetben voltak, aztán a kommunizmus alatt történetük során először ugyanolyan bánásmódban részesültek, mint a nép, és meg kellett tapasztalniuk ugyanazt a kemény önkényt. A több százezernyi áldozat fényében nem kínos-e egy kicsit, ha egy letűnt világgal és az elveszett vagyonnal foglalkozom?”

Aki nyugat-európaiként olyan szerencsés, hogy csak börtönmúzeumokban találkozhat a kommunizmus tárgyi valóságával, abban joggal ébredhetnek föl ilyen elvont erkölcsi-szociológiai kétségek. Aki azonban itt élte le életét, Közép-Európa nyers betonfalai között, annak ezek a kérdések nem igazán értelmezhetők. Mert mások sokkal húsba vágóbbnak tetszenek. De Scholten végül mégsem adta föl a könyvírás. Egyrészt felöltött benne Francis Bacon gondolata, aki szerint az arisztokrácia visszafogja a hatalom birtokosát, és közvetít közte meg a nép között.

Így ahol elpusztítják a művelt elitet, ott a terror is óhatatlanul felerősödik. Másfelől azért sem adta föl, mert megrendítette a főnemesek tántoríthatatlan kiállása és tartása. Minden életveszteségen túllendítő, több évszázad alatt felhalmozott élettereje – és becsületes túlélési tudása.

Amikor útnak indulunk, majd visszatérünk expedícióinkról, mindig szörnyű dilemmákkal



A dél-erdélyi Marosújvár Teleki-kastélya ma is harcok keresztútjében áll – amíg még áll



A marosújvári kastély kapuja. Az utolsó „várúr”,
Teleki Ádám gróf a kommunizmus áldozatává vált

küszködünk a két végpont között, és mindig más emberek leszünk mi is. Van-e értelme első világháborús halottakra pazarolni az időnket, akik már szinte senkinek nem hiányoznak? Van-e értelme veszendő tájak feltérképezésére fecsérelni erőnket, ha néhány év múlva már úgylis csak a láthatatlan városok, vidékek, kastélyok birodalmában fedezhetjük fel mindazt, ami egykor a miénk volt?

Hasznos-e olyan emberek sorsát elbeszélni, akik hadifoglyai voltak az első világháborúnak – majd Szibériából soha ki nem szabadulva végül a Gulag-szigetvilág valamelyik barakkjában végezték, hogy életük a XX. század sötét minitáztatát mutassa fel?

De az igazi dilemmáink valójában sohasem ezek voltak.

Hanem hogy meddig mehetünk el, milyen mélységbe ereszkedhetünk alá, hogy magunknak végzetes sérüléseket ne okozzunk. Mások sorsának milyen rétegeit bolygathatjuk meg, hogy a sajátjainkat ne kavarjuk fel végérvényesen – mert a feltárás önfeltárás is. A célpont, a célszemély mindig ugyanaz volt, és most is az, ha Afrikába, ha Szardíniára, ha a Kárpát-medence elfeledett tájaira utazunk. Bárhol kalandozzunk is a végeken. Nyomokat keresünk, különleges börtönökben kutakodunk, mert a történelem foglyainak nyomait keressük. Akit elsöpört – vagy éppen most készül elsöpörni – az egyneműsítés, a tisztogató, az új rend terrorja. Legyen egy Árpád-kori falu utolsó magyarja, történelmi katalizma és tömegsír névtelen rabja, hadifogoly a tenger fövenyében, „fekete magyar” a Nílus első kataraktájánál, erdélyi vagy felvidéki arisztokrata – távolabbi és közelebbi népiirtások húsmasszája vagy túlélője.

Mi magunk.

Máramarossziget börtönében minden emeleten volt egy úgynevezett fekete cella. Ma is látható, megtekinthető a múzeumban. A falak feketére mázolva, fényforrás, ablak nincs, csak a falakon néhány rés, hogy a rab azért meg ne fulladjon. Akkorák ezek a cellák, hogy egy embert meg lehessen fosztani minden ruhájától és lábbelijétől, majd kényelmesen a földhöz láncolni. Hogy így álljon néhány napot a sötétben, étlen, szomjan, télen félig megfagyva, nyáron lélegzethez alig jutva – és elmélkedhessen arról, miért nem érdemes ellentmondani a börtönöröknek és fellázadni sorsa ellen. És hogy miért a fennálló rezsim minden világok legjobbika. A fekete cella a rend fókuszpontja – diszkrét, néma, mindent elnyelő. Most odabent vagyunk ezen az augusztus végi napon, és lassan magunkra zárjuk a vastag zárkaajtót. Már nincs szandálos lábak csoszogása, megszűnnek a zajok, kialszik a világosság. Ha szobrot állítanánk és arcot adnánk a történelem rabjának, biztosan ez a fekete fény és csönd tükröződne rajta.